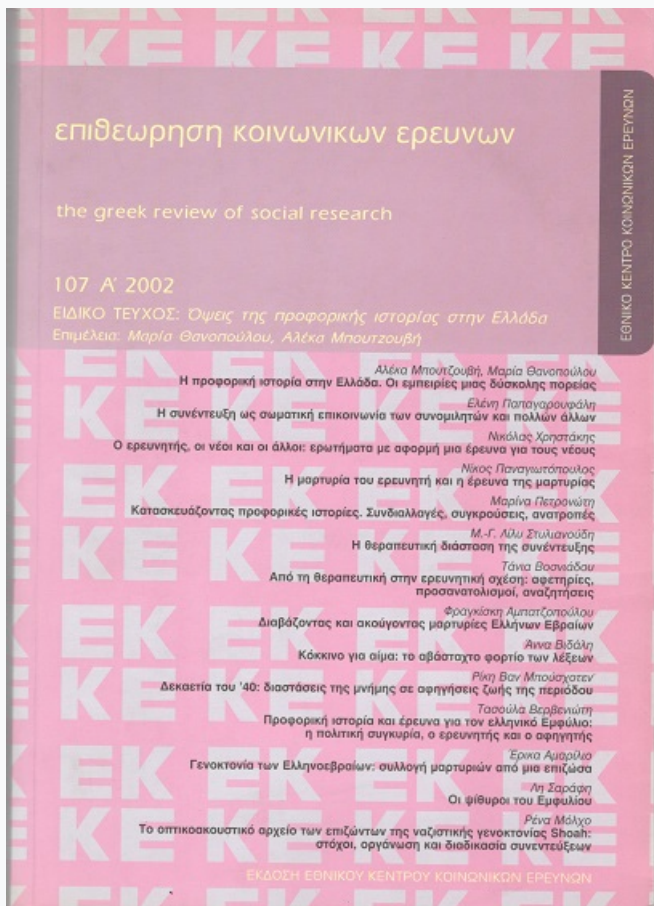

The Greek Review of Social Research

Vol 107 (2002)

107 Α' Ειδικό τεύχος: Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα. Επιμέλεια: Μαρία Θανοπούλου και Αλέκα Μπουτζουβή

Ο ερευνητής, οι νέοι και οι άλλοι: Ερωτήματα με αφορμή μια έρευνα για τους νέους

Νικόλας Χρηστάκης

doi: [10.12681/grsr.8997](https://doi.org/10.12681/grsr.8997)

Copyright © 2002, Νικόλας Χρηστάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Χρηστάκης Ν. (2002). Ο ερευνητής, οι νέοι και οι άλλοι: Ερωτήματα με αφορμή μια έρευνα για τους νέους. *The Greek Review of Social Research*, 107, 47–60. <https://doi.org/10.12681/grsr.8997>

Νικόλας Χρηστάκης*

Ο ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ, ΟΙ ΝΕΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ: ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με αφορμή εθνογραφικού τύπου έρευνα στο περιβάλλον της λεγόμενης ελληνικής ανεξάρτητης σκηνής ροκ, στο πλαίσιο της οποίας πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με τη μέθοδο των αφηγήσεων ζωής που στόχευαν στη διερεύνηση της συγκρότησης της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας νέων μουσικών, προτείνουμε μια συζήτηση αναφορικά με ορισμένα ζητήματα, τα οποία πιστεύουμε θα ενδιέφεραν κάθε κοινωνικό ερευνητή: Νεαρής ηλικίας άτομα μπορούν να αφηγηθούν την ιστορία τους; Τι σημαίνει αυτό ως προς τη συνείδηση που έχουν (ή που μπορεί να αποκτήσουν μέσω της ίδιας της συνέντευξης) του βιώματός τους και της κουλτούρας τους; Πώς πρέπει να κατανοήσουμε τον «τόπο συνάντησης» ερευνητή και υποκειμένου; Σε ποιες αποστάσεις από το «φυσικό περιβάλλον» του καθενός και με τι προϋποθέσεις και συνέπειες πραγματοποιείται αυτή η συνάντηση; Μπορούμε να διερευνούμε τη ζωή των άλλων χωρίς κάποια «εμπλοκή» της δικής μας προσωπικής και ερευνητικής ταυτότητας; Είναι, μ' άλλα λόγια, δυνατόν ο ερευνητής να επιλέγει «αθώα» ένα συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας και μια δεδομένη οπτική, ή μήπως η διερεύνηση του «άλλου» δεν αποτελεί ένα είδος νοσταλγικής και αμφίθυμης προσπάθειας συμβιβασμού, δηλαδή ένταξης σε δύο ασύμβατους ή και συγκρουόμενους κόσμους, τον «δικό του» και τον «άλλο»;

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για να αποκτήσουν το πλήρες νόημά τους οι σκέψεις που θα ακολουθήσουν, είναι αναγκαίο να οριοθετηθεί το γενικό πλαίσιο εντός του οποίου εργάστηκα. Η προφορική ιστορία, ως τρόπος προσέγγισης της κοινωνικής

* Κοινωνικός ψυχολόγος. Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

πραγματικότητας, και η χρήση των προφορικών μαρτυριών, ειδικότερα μάλιστα των αφηγήσεων ζωής, δεν παραπέμπουν σε ένα οποιοδήποτε εργαλείο που απλώς επιλέγεται μεταξύ των δυνατοτήτων που προσφέρει το οπλοστάσιο των κοινωνικών επιστημών, αλλά σε μια στρατηγική που αντανακλά την ευαισθησία ενός ερευνητή για την *ποιοτική έρευνα*. Ο ερευνητής αυτός (Denzin και Lincoln, 1998, σ. 3) ενδιαφέρεται για φαινόμενα, διεργασίες και «πράγματα» στο φυσικό τους περιβάλλον (ή πλαίσιο ύπαρξης) και στο σύνολό τους (ή στην αλληλοδιαπλοκή τους): η ποιοτική έρευνα είναι νατουραλιστική και ολιστική. Στην προσπάθειά του να περιγράψει, να κατανοήσει και να αναλύσει αυτά τα φαινόμενα και αυτές τις διεργασίες και βασιζόμενος στο νόημα που τα υποκείμενα προσδίδουν στην εμπειρία τους και στον τρόπο με τον οποίο κατανοούν την ύπαρξή τους, ο ερευνητής στηρίζεται σε μεγάλη ποικιλία εμπειρικού υλικού (π.χ., ενδοσκοπήση, μελέτη περίπτωσης, αφήγηση ζωής, βιογραφία, συνέντευξη, παρατήρηση), χρησιμοποιεί λοιπόν συνδυασμό μεθόδων και ερευνητικών πρακτικών. Και βεβαίως δεν είναι ένας ουδέτερος, αμέτοχος ή «αποστασιοποιημένος» επιστήμονας, εφόσον δέχεται ότι το ερευνητικό εγχείρημα λαμβάνει χώρα σε ένα πεδίο που διαμορφώνεται από ηθικές και πολιτικές δυνάμεις, πεδίο στο πλαίσιο του οποίου και ο ίδιος τοποθετείται με τρόπο σημαίνοντα.

Ειδικότερα σε ό,τι με αφορά, η προσέγγιση της ελληνικής ανεξάρτητης σκηνης rock την οποία επέλεξα μπορεί να χαρακτηριστεί *εθνογραφική* (Atkinson και Hammersley, 1998, σ. 110-111), στο βαθμό που προμηδοτήθηκε η εξερεύνηση της φύσης ενός κοινωνικού φαινομένου και όχι η επαλήθευση συγκεκριμένων υποθέσεων αναφορικά με αυτό, κάτι που οδήγησε στη συλλογή ενός «αδόμητου» υλικού (το οποίο, δηλαδή, δεν συνελέγη επί τη βάσει προϋπαρχουσών αναλυτικών κατηγοριών, αλλά με τη μέθοδο των *αφηγήσεων ζωής*). Κατά συνέπεια, διερευνήθηκαν με συνεντεύξεις μερικές μόνον περιπτώσεις μουσικών και συγκροτημάτων (το «δείγμα» έκλεισε όταν θεωρήθηκε ότι επήλθε ο λεγόμενος *πληροφοριακός κορεσμός*), ενώ η ανάλυση ήταν η αναδιοργάνωση και η ερμηνεία αυτού του προφορικού υλικού.

Η αναφορά στην εθνογραφία γίνεται εδώ, διότι αυτή αποτελεί το κατ'εξοχήν πεδίο της κοινωνικής έρευνας όπου ως προϋπόθεση εκκίνησης τίθενται τα δύο ακόλουθα σημαντικά ερωτήματα: Πώς μπορούμε να καταλάβουμε έναν άλλο πολιτισμό και τι σημαίνει να συλλέγουμε δεδομένα «από πρώτο χέρι»;

Τα ερωτήματα αυτά μου επιτρέπουν να σημειώσω ότι ο άλλος πολιτισμός δεν είναι μόνον αυτός που απομακρύνεται από εμάς ιστορικά, γεω-

γραφικά ή «εξελικτικά», αλλά και αυτός που είναι κοντά μας, δίπλα μας, σε κάποιο (ιδεατό ή μη) σημείο των μητροπολιτικών μας κέντρων και των πολυ-πολιτισμικών μας κοινωνιών – στην περίπτωση της δικής μας έρευνας: το περιβάλλον της ανεξάρτητης σκηνής ροκ και οι νέοι μουσικοί που το αποτελούν. Πρόκειται για δύο ερωτήματα που τίθενται συνήθως μαζί και τυγχάνουν κάποιας κοινής επεξεργασίας, στο βαθμό που η συγκρότηση κάθε ερευνητικού αντικειμένου (όχι μόνο στην κοινωνική επιστήμη, αλλά κυρίως σ' αυτήν) προϋποθέτει μια διαλεκτική «προσέγγισης-απομάκρυνσης» από αυτό, ένα είδος παιχνιδιού «εσωτερικότητας-εξωτερικότητας» ως προς αυτό. Δεν είναι τυχαίο το ότι οι εθνογραφικές μέθοδοι στηρίζονται εν πολλοίς στη *συμμετοχική παρατήρηση*, κάτι όμως το οποίο αφήνει όλα τα ενδεχόμενα ανοικτά: Πόσα και ποια υποκείμενα γνωρίζουν την ύπαρξη του ερευνητή και τη φύση της δουλειάς του, πόσο αυτός εμπλέκεται στη ζωή και τις δραστηριότητες της υπό μελέτην κοινωνίας (ή «κουλτούρας»), κατά πόσον ο ερευνητής θεωρείται ή όχι «δικός της», με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει ή να αποκρύπτει, ως προς το πώς θα αξιοποιήσει τα αποτελέσματα της δουλειάς του κ.λπ.. Όλα αυτά μας παραπέμπουν σε παλαιά, και άλυτα, ζητήματα των επιστημών του ανθρώπου. Θυμίζουμε στον αναγνώστη ότι ο θεμελιωτής του θετικισμού στην κοινωνική επιστήμη Auguste Comte έλεγε, αναφορικά με την ενδοσκοπήση, ότι δεν μπορούμε να είμαστε στο παράθυρο και να κοιτάμε τον εαυτό μας να περνά στο δρόμο. Αντίθετα, σήμερα, έστω κι αν αυτό δεν συμβαίνει σε όλα τα επιστημονικά περιβάλλοντα, ο κοινωνικός ερευνητής δεν μπορεί να μη θέσει το ζήτημα της *εμπλοκής* του – έχει έτσι υποστηριχθεί ότι *κάθε* κοινωνική έρευνα είναι μορφή συμμετοχικής παρατήρησης, εφόσον δεν μπορούμε να μελετήσουμε τον κοινωνικό κόσμο χωρίς να είμαστε μέρος του.

2. ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Πριν μερικά χρόνια λοιπόν ανέλαβα (χωρίς θεσμική υποστήριξη ή/και χρηματοδότηση) τη διερεύνηση όψεων της συγκρότησης της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας σε μουσικούς της λεγόμενης *ελληνικής ανεξάρτητης σκηνής ροκ*.

Οι νέοι (ως επί το πλείστον) και αυτοδίδακτοι αυτοί μουσικοί, ηλικίας 18 έως 25 ετών περίπου, επενδύουν έντονα στη *μουσική δραστηριότητα*: μουσική δημιουργία και σύσταση ενός μουσικού συγκροτήματος με σκοπό τη δημοσιοποίηση της μουσικής και την επίτευξη κοινωνικής αναγνώρισης από τον μικρο-περίγυρο των μουσικών και, ει δυνατόν, από ένα ευρύτερο κοινό. Το πολιτισμικό περιβάλλον στο πλαίσιο του οποίου κινού-

νται ονομάζεται *ανεξάρτητη σκηνή*. Πρόκειται για έναν κοινωνικό, ψυχολογικό και αξιολογικό χώρο που περιλαμβάνει μουσικούς, κοινό, ιδιοκτήτες αιθουσών, παραγωγούς δίσκων, διοργανωτές συναυλιών κ.ά.. Σημαντικό χαρακτηριστικό όλων αυτών είναι η αυτο-τοποθέτηση εκτός των μεγάλων μαζικών πολιτισμικών ρευμάτων (της ροκ κυρίως) και η (από λίγο ως πολύ «στρατευμένη») απόρριψη των ρευμάτων αυτών.

Το νόημα λοιπόν της μουσικής δραστηριότητας για τα υποκείμενα αναζητήθηκε στον τρόπο με τον οποίο οι μουσικοί, ατομικά ή ομαδικά, αφηγούνται τη μουσική τους ιστορία. Από θεωρητική άποψη, με ενδιαφέρει η συνάρθρωση των ψυχικών και των κοινωνικών παραγόντων που οδήγησαν τα άτομα στη μουσική δραστηριότητα. Η τελευταία λοιπόν είναι το προϊόν μιας συγκεκριμένης πορείας, η οποία σκηνοθετείται στην αφήγηση και στην οποία διαπλέκονται στοιχεία ψυχικά, οικογενειακά, πολιτισμικά και κοινωνικά.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε στη συλλογή του υλικού ήταν η αφήγηση ζωής, η οποία ευνοεί την ανάδυση των προαναφερθεισών όψεων της ανθρώπινης εμπειρίας. Τοποθετούμενη στο επίπεδο της αλληλεπίδρασης ατόμου-κοινωνίας, η μέθοδος αυτή επιτρέπει την έκφραση της υποκειμενικής σύλληψης της κοινωνικής πραγματικότητας και επιτρέπει την πρόσβαση στην ψυχοκοινωνική δυναμική που προσδιορίζει τη διαδρομή των υποκειμένων. Η διαδρομή αυτή έχει δύο όψεις:

α. μία όψη παραγωγής των υποκειμένων (αιτιοκρατίες ψυχικής, πολιτισμικής, κοινωνικής τάξεως): σε κάθε μουσικό υπάρχει ένας παθιασμένος ακροατής, προϊόν των ακουσμάτων του και των ταυτίσεων με σημαντικά ονόματα της μουσικής σκηνής

β. μία όψη αυτο-παραγωγής τους, μέσω της δράσης επί του κόσμου: ο ακροατής αποφασίζει να γίνει μουσικός, να «αντιστρέψει» την επιρροή που δέχτηκε και να γίνει εκείνος τον οποίο οι άλλοι ακούν, να «πειραματιστεί» έναν κοινωνικό ρόλο και να αποδεσμευτεί συμβολικά από την εξαρτητική σχέση ενήλικα-παιδιού.

Δεν θα αναφερθώ καθόλου στα καθαυτό ευρήματα αυτής της έρευνας,¹ ούτε και σε μεθοδολογικά, με την τεχνική έννοια του όρου, ζητήματα.

Θα ασχοληθώ μάλλον με τις προϋποθέσεις και τα θεμέλια που στηρίζουν, κινητοποιούν και αιτιολογούν την ερευνητική πράξη ως συνάντηση με έναν Άλλο, του οποίου ούτε η επιλογή, ούτε η τοποθέτηση σε μια θέση από όπου ομιλεί, ούτε, τέλος, η κατανόηση είναι πράγματα που αποτε-

1. Βλ. Χρηστάκης (1994, 1995).

λούν αυτονομία και πάγια δεδομένα κάποιων ουδέτερων «επιστημονικών» απόψεων, μεθόδων και πρακτικών.

3. ΝΕΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Στη λέξη «νέος», όπως και στο βιοψυχολογικό της αντίστοιχο «έφηβος», υπάρχει η ιδέα μιας ζωής ιδανικής και αξιοζήλευτης μεν, αλλά ημιτελούς και, συνήθως, εν εξελίξει. Έφηβοι και νέοι υπάρχουν για να γίνουν κάτι άλλο, και μόνον ως τέτοιοι ενδιαφέρουν την έρευνα στις επιστήμες του ανθρώπου. Εκτός λοιπόν από τις περιπτώσεις όπου οι νέοι αποτελούν απλώς μια –ή πολλές μικρότερες– ηλικιακή κατηγορία σε κάποια μεγάλη «έρευνα στάσεων», σπάνια θεωρούνται άτομα ικανά να μεταφράσουν βίωμα σε λόγο και να στοχαστούν ως προς τον εαυτό τους και ως προς τη σχέση τους με το περιβάλλον. Συνεπώς, το γενικότερο ερώτημα αν σ' αυτές τις ηλικίες τα άτομα μπορούν να είναι τόσο «κατασταλαγμένα» ώστε να αφηγηθούν την ιστορία τους (ή έστω μία από τις ιστορίες τους) φαίνεται ότι έχει εκ των προτέρων απαντηθεί.²

Λίγο κακόβουλα θα μπορούσε βέβαια κανείς να πει ότι όταν υπάρχει συνείδηση δεν υπάρχει πλέον νεότης, όπως επισημαίνει ο Baudrillard (2000, σ. 55) αναφορικά με τη συνείδηση του σώματος! Το σώμα είναι βέβαια ένας τομέας θεμελιώδης ως προς τη συνείδηση του εαυτού, εδώ όμως πρόκειται για έναν άλλο τομέα δραστηριότητας, στον οποίο τα υποκειμενά μας έχουν επενδύσει τα μέγιστα.

Από την άλλη, και όπως πολύ ωραία είχε παρατηρήσει ο Bourdieu (1980) σ' ένα ομοίτιλο κείμενο, «η νεότητα δεν είναι παρά μια λέξη», εφόσον οι διακρίσεις μεταξύ ηλικιακών κατηγοριών είναι κοινωνικά κατασκευασμένες και αυθαίρετες, ενώ βεβαίως τα σύννομά τους αποτελούν αντικείμενο διαμάχης μεταξύ «μεγάλων» και «μικρών», «νέων» και «γέρον». Η Boullier (1986), στο πλαίσιο μιας μελέτης ως προς το πώς διεργάζονται την εφηβική αλλαγή οι εμπλεκόμενες γενιές, βρίσκει ότι, αφηγούμενοι τα ίδια γεγονότα, οι γονείς τείνουν να αρνηθούν τις ρήξεις και τις αλλαγές στις σχέσεις τους με τα παιδιά τους (στην πρώτη εφηβική ηλικία), ενώ αυτά, στην προσπάθειά τους για ανεξάρτητο αυτο-ορισμό, τείνουν να τις υπερεκτιμήσουν. Αυτό συνεπώς που εδώ διαδραματίζει το σημαντικότερο ρόλο δεν είναι η ηλικία, αλλά η τοποθέτηση του υποκειμέ-

2. Για μια αναφορά στις βιογραφικές έρευνες με θέμα τη νεότητα (στη γαλλόφωνη βιβλιογραφία), βλ. Heinritz και Rammstedt (1991, σ. 344-345).

νου σε σχέση με τον εαυτό του και με το περιβάλλον του. Η τοποθέτηση αυτή είναι τύπου υπαρξιακού και ταυτόχρονα διανοητικού.

Αυτός που είναι ικανός να μιλήσει είναι αυτός που έχει συνείδηση της σχέσης του με τον κόσμο, κάτι που πρέπει να γίνει κατανοητό ως ένα (λίγο ως πολύ συνειδητό - λίγο ως πολύ ρεαλιστικό) σχέδιο πραγμάτωσης του εαυτού μέσα από δραστηριότητες που βέβαια περιλαμβάνουν δράση επί του περιβάλλοντος και αλλαγή του εαυτού, διά μέσου μιας αμείωτης και σταθερής αναφοράς στον εαυτό. Σ' αυτή την προσπάθεια παρουσίασης (στα μάτια του ίδιου και του άλλου) μιας συγκροτημένης και ολοκληρωμένης εικόνας του εαυτού (ταυτότητας), ο κάθε άνθρωπος παρουσιάζεται ως ένας *ίδιος που συνέχεια αλλάζει*.

Παράλληλα, *συνείδηση της σχέσης του με τον κόσμο* σημαίνει ότι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο (και ως τουλάχιστον κάποιον αρκετά σημαντικό βαθμό), το άτομο ξέρει ποιος και τι είναι, έχει παρατηρήσει το περιβάλλον, έχει σκεφτεί γι' αυτό και για τη σχέση του με αυτό και έχει πραγματοποιήσει μια σύνθεση που μπορεί να διατυπωθεί με λόγια, δίνοντας έτσι στους άλλους μια ολοκληρωμένη εικόνα του εαυτού του και της δράσης του (της ταυτότητάς του, της επικοινωνίας του με το περιβάλλον του).

Σ' αυτή τη διανοητικού τύπου τοποθέτηση ως προς τον κόσμο, το αφηγούμενο υποκείμενο αναπτύσσει ενώπιόν μας μια δραστηριότητα που θυμίζει αυτήν του ερευνητή: παρατήρηση, ανάλυση, σύνθεση... και είναι γνωστό ότι κάθε άνθρωπος, σε μερικούς τομείς και υπό ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να έχει μια τέτοια απόσταση ως προς την εμπειρία του και τον κόσμο που να γίνεται σε κάποιο βαθμό επιστήμονας.³

Πρέπει, τέλος, να επισημανθεί ότι συνήθως η ρητή έκφραση της οπτικής του υποκειμένου δεν πραγματοποιείται στο σύνολό της και στη νοηματική της πληρότητα παρά κάτω από τελείως ειδικές συνθήκες – σ' αυτή την περίπτωση μπορεί κάλλιστα να εμπίπτει και η συνέντευξη. Εκτός από την πληροφορία που μεταφέρει, η αφήγηση ζωής μπορεί λοιπόν να προσλάβει έναν έντονο «αυτοδιαγνωστικό» χαρακτήρα, και το υποκείμενο, σε ένα είδος «ψυχο-κοινωνιο-ενδοσκόπησης», μπορεί να συνειδητοποιήσει τη μέχρι τώρα πορεία του, την «υπαρξιακή τροχιά» του.

3. Έστω κι αν πολλές φορές η συνείδηση της σχέσης με τον κόσμο μπορεί να θυμίζει τον Monsieur Jourdain, τον *Αρχοντοχωριάτη* του Μολιέρου, που ξαφνικά ανακάλυψε ότι έκανε πρόζα χωρίς να το ξέρει – αυτό όμως χαρακτηρίζει μόνο τον «κοινό άνθρωπο» και γιατί όχι και τον κοινωνικό επιστήμονα;

4. ΑΠΟΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΑΣΙΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Η συμμετοχική παρατήρηση είναι ιδέα διαφορούμενη. Παραδοσιακά βασίζεται στην άποψη, κοινή σε όλες τις επιστήμες του ανθρώπου, ότι το βλέμμα οφείλει να ανήκει σε έναν εξωτερικό παρατηρητή, κάτι που καθιστά την απόσταση προϋπόθεση ανάλυσης. Από την άλλη, η επίμονη αναφορά πολλών πλέον ρευμάτων κοινωνικής έρευνας (και μεμονωμένων επιστημόνων) στη *συμμετοχή* απηχεί σχεδόν το αντίθετο: ξέρουμε ότι είναι δυνατόν ο απόλυτα εξωτερικός παρατηρητής να μην μπορεί να συλλάβει, όσες «πληροφορίες» κι αν διαθέτει, ορισμένα θεμελιώδη στοιχεία που συναποτελούν μια κουλτούρα και της προσδίδουν το ειδικό της βάρος. Μπορούμε μάλιστα να αναρωτηθούμε αν η εσωτερικότητα δεν αποτελεί πλέον αναγκαία προϋπόθεση της ίδιας της δυνατότητας παρατήρησης, κάτι που όμως θα σήμαινε ότι η μόνη οπτική που μπορεί να υπάρξει είναι ενδογενής.

Πάντως, εκείνο για το οποίο έχουν γραφεί πολύ λιγότερα είναι ότι το υποκείμενο αυτό που μπορεί να αφηγηθεί την ιστορία του, με τον ίδιο τρόπο που αποκτά συνείδηση της σχέσης του με τον κόσμο, δεν μπορεί να είναι απόλυτα εσωτερικό ως προς την κουλτούρα του, από την οποία απομακρύνεται για να μπορέσει να περιγράψει, να «αναλύσει».

Πιστεύω συνεπώς ότι πολλές φορές ο ερευνητής, τη στιγμή ακριβώς που εισέρχεται και συμμετέχει στη «φυσική» ζωή της υπό μελέτην κουλτούρας, αποτελεί τον καταλύτη της αποστασιοποίησης του υποκειμένου του. Αυτή η απόσταση στην οποία πρέπει να τοποθετηθεί το υποκείμενο δεν εξαρτάται άμεσα και απόλυτα από την ηλικία (όσο κι αν σε πολλές περιπτώσεις η ηλικία βοηθά τα πράγματα να κατασταλάξουν και αποτελεί από μόνη της ένα είδος «χρονικής απόστασης» από το βίωμα και τον εαυτό).

Τα προηγούμενα μπορούν να συνοψιστούν σχηματικά ως εξής:

α. Η αφήγηση ζωής παράγεται από τη συνάντηση ερευνητή και αφηγούμενου και από την από κοινού θεώρηση της κουλτούρας του αφηγούμενου – προϋπάρχει φυσικά ρητή συμφωνία πως αντικείμενα ενδιαφέροντος και εστίασης της προσοχής και των δύο είναι ο αφηγούμενος, το βίωμά του και η κουλτούρα του.

β. Ερευνητής και αφηγούμενος, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, πρέπει συνεπώς να «απομακρυνθούν» από το δικό τους βίωμα και τη δική τους κουλτούρα.

γ. Ο ερευνητής κάνει ένα βήμα για να διεισδύσει στην κουλτούρα του αφηγούμενου, κάτι που προϋποθέτει συνήθως την μερικές φορές κριτική, λίγες φορές συνειδητή απομάκρυνση από το δικό του σύστημα αναφορών – ακόμα ένα ζήτημα για το οποίο έχουν γραφτεί σχετικά λίγα...

δ. Ο αφηγούμενος κάνει ένα βήμα «έξω» από τη ζωή του και το περιβάλλον του για να μιλήσει γι' αυτά.

Ο λόγος λοιπόν της αφήγησης συν-παράγεται σε μια «άλλη» περιοχή, όπου ερευνητής και αφηγούμενος συναντώνται και συνεργάζονται. Το ενδιαφέρον της περιοχής αυτής δεν είναι βέβαια τόσο τοπολογικό (σε ποια απόσταση) όσο δυναμικό: πώς, με ποιες κινήσεις, με ποιες προθέσεις, με ποιες αμοιβαίες αντιλήψεις και προσμονές φτάνουν εκεί οι συμμετέχοντες; Να τι καθιστά την κάθε συνάντηση μοναδική και τι αποτελεί την ύστατη δυσκολία στη μεθοδολογική της σύλληψη και ακινητοποίηση.

Πρωταρχικό ζήτημα εδώ είναι αυτό της *ιδεολογίας*. Συνοψίζω με τη λέξη αυτή, ότι εμποδίζει τα κοινωνικά υποκείμενα να αναλύσουν με πληρότητα την κατάσταση τους, παγιδεύοντάς τα σε στρεβλές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας.

Θα ήμασταν τόσο αφελείς όσο πολλές φορές είναι και τα ίδια τα υποκείμενά μας αν παίρναμε πάντοτε κατά γράμμα τα λεγόμενά τους. Είναι απαραίτητο να είμαστε πάντα σε εγρήγορση σε σχέση με το *ποιος μιλά, από ποια θέση μιλά, σε ποιον απευθύνεται, πώς τον αντιλαμβάνεται, τι περιμένει απ' αυτόν*, αλλά και, φυσικά, *τι το υποκείμενο νομίζει ότι ο ερευνητής περιμένει από αυτό* και σε ποιο βαθμό το υποκείμενο επιθυμεί να συμμορφωθεί μ' αυτή την εικόνα ή να τη διαψεύσει. Είναι αναγκαίο, άλλως ειπείν, να γνωρίζουμε τα «φίλτρα» βάσει των οποίων το κάθε υποκείμενο έχει μια συγκεκριμένη θέαση του εαυτού του, της θέσης του στην κοινωνία και την ιστορία και, συνεπώς, της δράσης του. Από τα φίλτρα αυτά άλλα είναι πολιτισμικά (αντιστοιχούν στην ομάδα υπαγωγής ή αναφοράς του υποκειμένου), άλλα προσωπικά, άλλα, τέλος, συγκυριακά (π.χ., έχουν ενεργοποιηθεί από τη δυναμική της συνέντευξης ή της ευρύτερης ερευνητικής περιστασης).

Χρειάζεται αντίστοιχα να είμαστε περισσότερο προσεκτικοί όταν είμαστε εμείς που παράγουμε λόγο και γνώση αναφορικά με τα προαναφερθέντα ζητήματα. Το γεγονός ότι η ταυτότητά μας γράφει «επιστήμων» δεν σημαίνει ότι είμαστε ανοσοποιημένοι στα αντίστοιχα δικά μας «φίλτρα», βάσει των οποίων κατασκευάζουμε το σύνολο του ερευνητικού πλαισίου. Μια απλή λεπτομέρεια του πλαισίου της συνάντησης μπορεί, για παράδειγμα, να πυροδοτήσει μια σειρά απόψεων και εικόνων για τον ερευνητή, αλλά και μια σειρά προσπαθειών «χειρισμού» αυτών των εικόνων και τοποθετήσεων ως προς τον ερευνητή.

Είναι λοιπόν ο ερευνητής που ωθεί τα υποκείμενα στην παραγωγή ενός συγκεκριμένου είδους λόγου, αλλά και που «παράγει γνώση», η οποία προκύπτει από τη συνάντηση όλων των προαναφερθέντων (ανθρώ-

πων, μοντέλων θέασης του εαυτού και του κόσμου, επιστημονικών μοντέλων), γνώση η οποία ζει και αναπτύσσεται θεσμικά σε άλλο περίγυρο απ' αυτόν όπου έλαβαν χώρα οι συναντήσεις ερευνητή-υποκειμένων.

Σε σχέση, τέλος, με τη γνώση, διατυπώνουμε συνοπτικά δύο παρατηρήσεις:

Εάν υπάρχουν σχέσεις με υποκείμενα, αυτές επίσημα «τερματίζονται» την ημέρα που τελειώνει η έρευνα πεδίου ή που γνωστοποιούνται τα «αποτελέσματα». Εκτός από τις σχετικά λίγες⁴ περιπτώσεις που ο ερευνητής αναλαμβάνει συνειδητά την πολιτική υποστήριξη της ομάδας που μελέτησε, συνήθως αυτός «επιστρέφει» στην κουλτούρα του και καταλαμβάνει εξ ολοκλήρου τη θέση που ήταν η δική του. Ο «κλασικός» εθνολόγος είναι χρονικά και γεωγραφικά «διχοτομημένος» όταν μελετά έναν πολιτισμό που εδρεύει μακριά από τη βάση του και τον τόπο ζωής του. Από την πλευρά τους, οι κοινωνικοί επιστήμονες που μελετούν κομμάτια του δικού τους περιβάλλοντος έχουν ίσως να αντιμετωπίσουν μια επιπλέον ψυχολογική δυσκολία: τα περάσματα από τον ένα «κόσμο» στον άλλο, χωρίς καθόλου να αναγνωρίζονται ρητά ως τέτοια, είναι πιο συχνά, πιο καθημερινά, πιο ανεπίσημα, λιγότερο συμβολικά φορτισμένα, κάτι που τα καθιστά κοπιαστικά και, καμιά φορά, επώδυνα.

Παράλληλα, το (συχνά αδόμητο) υλικό που συνέλεξε στο πεδίο πρέπει να οργανωθεί, να ερμηνευθεί και να λάβει μια επικοινωνήσιμη μορφή, συνήθως αυτήν του γραπτού κειμένου. Πρόκειται για διαδικασίες που είναι δημιουργικές, μη-τυποποιημένες και εξόχως «πολιτικές» (διότι προάγουν μια συγκεκριμένη «ανάγνωση» της «πραγματικότητας»), κάτι που αντανακλάται τόσο στο περιεχόμενο του κειμένου όσο βέβαια και στη μορφή του (ρεαλιστική, αναλυτική, ιμπρεσιονιστική κ.λπ.).

5. ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ: Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ!

Στο μακρύ κατάλογο των πραγμάτων που πρέπει να λάβουμε υπόψιν για να αναδιατυπώσουμε τα κριτήρια αξιολόγησης της αντικειμενικότητας και της επιστημονικής γνώσης οδηγούμεθα στο να προσθέσουμε την ταυτότητα του ερευνητή. Παρόλο που αυτό δεν γίνεται πάντα φανερό στον τρόπο με τον οποίο η γνώση παράγεται, προάγεται και διαδίδεται στην κοινωνία μας, ο ερευνητής είναι μέρος της ερευνητικής εξίσωσης και της

4. Βλ., σχετικά, το αφιέρωμα της επιθεώρησης *Sciences Humaines* (hors serie, no 25, 1999), με τίτλο *Σε τι χρησιμεύουν οι επιστήμες του ανθρώπου;*

διαδικασίας παραγωγής της γνώσης, εφόσον είναι ένα υποκειμένο κοινωνικά υπαρκτό, εγγεγραμμένο στο πλαίσιο της επιστήμης του, με ένα όχι πάντα ρητά διατυπωμένο σύστημα αντιλήψεων αναφορικά με τον εαυτό και τους άλλους. Επομένως, «επιλέγει» τι και πώς θα μελετήσει, ποια όψη του αντικειμένου θα προμοδοτήσει, ποια μέθοδο θα χρησιμοποιήσει, ποια οπτική θα υιοθετήσει και, βέβαια, τι από τα προηγούμενα (και με ποιες επιπτώσεις) θα αποσιωπήσει...

Πιο συγκεκριμένα, ο ερευνητής, όπως και σχεδόν κάθε άνθρωπος, έχει μια «αντικειμενική» θέση στην κοινωνία. Τούτο αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός από τα μέλη της υπό μελέτην ομάδας, κάτι που επηρεάζει τόσο τον τρόπο με τον οποίο θα τον αντιμετωπίσουν όσο και το πώς θα μιλήσουν για τα βιώματά τους και την κουλτούρα τους. Υπάρχει εξάλλου πάντα μια πλειάδα αμείωτων και ιδιαίτερα σημαντικών «υποκειμενικών» στοιχείων στους μύχιους λόγους για τους οποίους επιλέγει να προσεγγίσει τη μια ή την άλλη ομάδα, τη μια ή την άλλη διαδικασία.

Ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας στις περιπτώσεις εκείνες όπου κοινωνικοί επιστήμονες μελετούν, στο εσωτερικό της δικής τους δυτικής κοινωνίας, «άλλες», άγνωστες ή/και «περιθωριακές» κουλτούρες. Κατά κανόνα, στην υπό μελέτην κατάσταση κυριαρχεί αν όχι η *σύγκρουση*, πάντως η *ρήξη*, είτε με άλλες κοινωνικές ή πολιτισμικές ομάδες είτε με αυτό που ο καθένας φαντάζεται ως το «σύστημα». Μπορεί να είναι και με τα δύο μαζί, κάτι που μεταξύ άλλων περιπτώσεων συμβαίνει όταν η ρήξη περιλαμβάνει και «ηλικιακά» στοιχεία. Συνεπώς, είναι πολύ δύσκολο να επικοινωνήσουν τα υποκειμένα και ο ερευνητής όντες *ουδέτεροι*.

Είναι, για παράδειγμα, πολύ δύσκολο για νεαρά μέλη ροκ συγκροτημάτων να μιλήσουν και, κατά μείζονα λόγο, να αφηγηθούν την ιστορία τους σε κάποιον ο οποίος δεν είναι αρχούντως νέος ή δεν είναι ροκάς, ακόμα βέβαια χειρότερα αν δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Είναι δύσπιστοι απέναντι σε κάποιον που έχει στα μάτια τους μια κατασταλαγμένη κοινωνική εικόνα (είναι πάνω από 30 ετών, έχει ένα επάγγελμα...), ή/και μια υπερβολικά «θετική» εικόνα (σε σχέση με τη δική τους). Είναι επίσης δύσπιστοι απέναντι σε κάποιον που ανήκει σε μια κοινωνική κατηγορία που προσλαμβάνεται από αυτούς σχεδόν πάντα αρνητικά λόγω της προαναφερθείσας ρήξης (όπως συμβαίνει με τις κατηγορίες των γονέων, των καθηγητών, των μη νέων κ.λπ.).

Ταυτόχρονα, αισθάνονται και υπολογίζουν τις θετικές γι' αυτούς όψεις της προσέγγισής τους από τον ερευνητή (εξ ου και οι πολύ λίγες αρνήσεις): το ενδιαφέρον του ερευνητή τούς «κολακεύει», είναι πάντα

ευχάριστο και ψυχικά χρήσιμο να μιλά κανείς για τον εαυτό του και τη δραστηριότητά του, κυρίως όταν μπορεί να καλύψει όλα αυτά με την αναγκαιότητα προαγωγής της μουσικής σκηνής (κάτι που αμφιβάλλω αν επετεύχθη, έστω και δευτερογενώς, συνεπεία των δικών μου δημοσιεύσεων).

Ας πάμε πιο βαθιά στην εμπλοκή του ερευνητή, στα πράγματα που τον αφορούν και που ταυτόχρονα αφορούν το «αντικείμενο» της μελέτης του και τα οποία πρέπει να λάβει υπόψιν.

Η μουσική ροκ ήταν για μένα μια ιδιωτική ενασχόληση, ένα χόμπυ, πέρασε όμως στον τομέα της επαγγελματικής ενασχόλησης και έγινε ένα αντικείμενο έρευνας. Εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, γνωρίζω συνεπώς το σύμπαν που μελετώ σε μερικές θεμελιώδους σημασίας διαστάσεις του: π.χ., πώς ακούει κανείς ροκ και τι σημαίνει αυτό, ποια είναι τα διάφορα ρεύματα στο εσωτερικό του κ.λπ.. Μπορώ συνεπώς να αποκρυπτογραφήσω και να αισθανθώ πράγματα που δεν θα σήμαιναν τίποτε σε έναν ξένο προς τη «φυλή», σ' έναν αμήτητο, ή σε κάποιον που θα τα καταλάβαινε τελείως λάθος.

Πρέπει όμως να πω περισσότερα. Έχω κι άλλα κοινά σημεία με τα υποκείμενά μου: έχω θελήσει να γίνω μουσικός της ροκ, που ηχογραφεί και κυκλοφορεί δίσκους, παίζει σε συναυλίες... Μερικά τουλάχιστον από τα σημαντικά βιώματα των υποκειμένων δεν μου είναι άγνωστα, όπως η σημασία μερικών μουσικών ή συγκροτημάτων (με τα οποία έχουν ταυτιστεί στο βαθμό που να θέλουν να τους μοιάσουν μουσικά και στυλιστικά), αλλά και τα πρώτα βήματα της μουσικής δημιουργίας, όπως είναι η σύσταση ενός μουσικού συγκροτήματος, οι μουσικοί και οι κοινωνικοί πειραματισμοί, η σφυρηλάτηση του προσωπικού και πρωτότυπου μουσικού στυλ κ.ά..

Άλλα όμως πράγματα μου είναι άγνωστα, όπως η πορεία ενός μουσικού συγκροτήματος ως την κοινωνικοποίηση της μουσικής (η πραγματοποίηση συναυλιών ή η ηχογράφιση). Ζητώ λοιπόν να ακούσω και να καταλάβω πράγματα που δεν έζησα και που πιθανόν να θέλω να ανακαλύψω και να «ζήσω» μέσα από την επαφή μου με αυτούς που προχώρησαν περισσότερο από εμένα.

Προσοχή λοιπόν στην κλινική της κατάστασης αυτής: δεν είναι μόνο η ερευνητική μου ταυτότητα που με συνδέει με αυτό το αντικείμενο, αλλά, ως κάποιιο βαθμό, η ελλιπής μουσική μου ταυτότητα!

Εν ολίγοις, η υποκειμενικότητα θα μπορούσε και θα έπρεπε να αποτελεί εγγύηση αντικειμενικότητας! Διότι

– δεν θα ήταν αφελές να πιστεύουμε ότι θα μπορούσαμε να είμαστε ουδέτεροι όταν ξέρουμε ότι δεν είναι μόνο η πληροφορία που ζητάμε από τους ανθρώπους, αλλά και ένα μέρος από το *είναι* τους, που πιθανώς με κάποιο τρόπο μας εγκαλεί, μας γοητεύει, μας λείπει κ.λπ.;

– δεν θα ήταν αφελές να πιστεύουμε ότι θα μπορούσαμε να είμαστε ουδέτεροι όταν ξέρουμε ότι τα λεγόμενά τους, ταυτόχρονα, θα τα επεξεργαστούμε και θα τα χρησιμοποιήσουμε στο θεσμικό χώρο και στο κοινωνικό πεδίο όπου ανήκουμε και είμαστε ενταγμένοι, με σκοπό μάλιστα την περαιτέρω ένταξή μας (ομιλίες, δημοσιεύσεις κ.λπ.);⁵

Ένα παράδειγμα. Στη συνέντευξη με τον Στράτο και τον Δημήτρη, μέλη του συγκροτήματος των *Drops*, η συζήτηση αρχίζει και περιστρέφεται γύρω από το αν θέλουν να γίνουν διάσημοι, κάτι το οποίο, όπως λένε, «θέλει η ναρκισσιστική πλευρά του εαυτού τους». Γίνεται τότε η εξής ανταλλαγή:

«Στράτος: Ε, όλοι το θέλουν αυτό (να γίνουν διάσημοι).

Δημήτρης: Καθένας. (Απευθυνόμενος σε μένα) Να σου πω κάτι; Και συ ακόμα ίσως θα ήθελες κάπου να γίνεις διάσημος, υποσυνείδητα.

Στράτος: Αν θα ήθελε λέει; (γέλιο)

Δημήτρης: Σκάσε ρε!

Στράτος: Τις κιθάρες, τι τα 'χει όλα αυτά τα πράγματα εκεί; (γέλιο)».

Πράγματι, την ευρύτερη στιγμή της συνέντευξης, είχα τελείως ξεχάσει αν «κι εγώ ακόμα ίσως ήθελα κάπου να γίνω διάσημος». Δεν έχει σημασία αν αυτό το ήθελα «υποσυνείδητα» ή όχι. Αυτό που σίγουρα έκανα «υποσυνείδητα» ήταν να κανονίσω να πραγματοποιηθεί αυτή η πρώτη συνέντευξη στο σπίτι μου και να αφήσω, σε κάποια ορατή γωνιά του «ουδέτερου» κατά τα άλλα σαλονιού μου, ακουμπισμένη την ηλεκτρική μου κιθάρα! Φυσικά, ποτέ δεν είχα αναφέρει στο Δημήτρη και στο Στράτο την παλιά μου ενασχόληση με τη μουσική, φρόντισα όμως με τον τρόπο αυτό να τους το αποκαλύψω, έτσι ώστε να μειωθεί η απόσταση η οποία με χώριζε από αυτούς και να αποδοθεί κάποιο σημείο αναγνώρισης στην «άλλη» μου ιδιότητα. Κάτι που καταδέχτηκαν να κάνουν,⁶ εφόσον είπαν

5. Με κανένα τρόπο βέβαια δεν υπονοώ ότι η ερευνητική δουλειά ανάγεται σε πράγματα που αφορούν μόνο την «ολοκλήρωση» του ερευνητή. Ο τελευταίος, εφόσον εργάζεται σωστά, μπορεί να ανταποκρίνεται σε σημαντικά ρητά ή άρρητα αιτήματα ατομικής ή συλλογικής επικοινωνίας, αναγνώρισης, διευθέτησης κρίσης, διαμεσολάβησης κ.λπ. Παράλληλα, μπορεί να είναι πολύ χρήσιμος ως περιέχον (δίνοντας, όπως παρατηρήσαμε, στα υποκείμενα την ευκαιρία να μιλήσουν και να καταλάβουν) ή «κάτοπτρο» (επιστρέφοντάς τους διεργασμένα στοιχεία για τον εαυτό τους και τη δράση τους).

6. Θα είχε ενδιαφέρον να ξέρουμε αν το «σκάσε ρε!» οφείλεται στη θέληση να τηρήσουν κάποια ομαδική (με την γκοφμανική έννοια) συμφωνία να μην προσβάλουν με οποιονδήποτε τρόπο τον οποιονδήποτε συνεντευκτή ή σε μια άρνηση του Δημήτρη να αναγνωρίσει ρητά την «άλλη» όψη της ταυτότητάς μου.

ότι «ακόμα ίσως κι εγώ θα ήθελα κάπου να γίνω διάσημος» (δηλαδή μουσικός). Την ίδια όμως στιγμή, η διατύπωση αυτή («και συ ακόμα») δεν μου άφηνε κανένα πλέον περιθώριο αμφιβολίας ως προς τη θέση στην οποία πραγματικά με τοποθετούσαν.

Βεβαίως, η θέση αυτή ήταν απόλυτα συμπληρωματική μιας άλλης θέσης, αυτής στην οποία είχαν τοποθετήσει τον εαυτό τους και το συγκρότημά τους από πολύ καιρό. Όπως μου έλεγε ο Στράτος λίγο μετά, αναφορικά με το σχέδιό τους να φύγουν για την Αγγλία:

«Όταν ξεκινήσαμε σαν *Drops* όλοι μαζί, το σκεφτήκαμε, αυτός ήταν ο σκοπός μας (να φύγουμε Αγγλία). Όταν ξεκινήσαμε σαν *Drops* το καλοκαίρι του '90, που απολύθηκα εγώ, καθόμουν με τον Παναγιώτη, μπροστά σ' ένα κασετόφωνο όπως τώρα κι έκανε ερωτήσεις ο ένας στον άλλον, τι θα απαντάγαμε όταν θα μας έπαιρναν συνέντευξη. Και τελικά μας έχουνε πάρει συνεντεύξεις για το συγκρότημα, πολλές. Και κάπου, ας πούμε, είχαμε προετοιμαστεί. Κάπου τελικά αυτό που λέγαμε τότε ότι θα γίνει, γιατί το πιστεύαμε ότι θα γίνει, όπως πιστεύουμε αυτά που σου 'παμε τώρα, τελικά έγινε».

Έγινε λοιπόν αυτό που έλεγαν ότι θα γίνει. Ποιο όμως ήταν ακριβώς αυτό; Ότι θα τους έπαιρναν συνέντευξη (που όντως έγινε), ότι θα έφευγαν για την Αγγλία (που δεν ξέρω αν τελικά έγινε, αλλά το θεωρούσαν τότε απολύτως βέβαιο) ή ότι θα γίνονταν διάσημοι; Ίσως το μόνο που έχει σημασία είναι το ότι κάθονταν μπροστά σ' ένα κασετόφωνο, «όπως τώρα», και ότι έπαιζαν τη συνέντευξη που θα τους έπαιρναν, αρχίζοντας έναν κύκλο που έκλεινε τη στιγμή που εγώ τους έπαιρνα συνέντευξη, κάτι που γι' αυτούς ήταν «όπως τότε».

Σίγουρα εγώ δεν είχα πάρει αρκετά σοβαρά την αντίστοιχη «τότε» συνέντευξη (την οποία είχα υποδυθεί ότι έδινα όταν ήμουν «δόκιμος μουσικός»), όμως δεν μπορούσα εκείνη τη στιγμή παρά να λάβω υπόψιν το ότι σε κάθε συνέντευξη δεν υπάρχει μόνο ένα «τώρα» και δεν υπάρχει μόνον ο ρόλος αυτού που ρωτά. Μια εργασία αναφορικά με τη σφυρηλάτηση της μουσικο-κοινωνικής ταυτότητας ίσως είχε, για μένα τουλάχιστον, πολύ λιγότερο ενδιαφέρον χωρίς αυτή τη σύγχρονη διπλή θέληση (τη δική τους και τη δική μου) να προσπελαστούν οι αντιστοιχίες, αλλά και οι διαφορές, ανάμεσα στα «τότε» και στα «τώρα», να αναφερθεί, έστω και με τόσο πλάγιους τρόπους, ό,τι προσεγγίζει και ό,τι διαφοροποιεί τη δική τους «προσέγγιση» ως προς τη δική μου.

6. ANTI ΣΥΜΠΙΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Στο πλαίσιο της διερεύνησης ενός ξένου και πολύ διαφορετικού πολιτισμού, τα βήματα από τον εαυτό στον Άλλο είναι από ψυχική και κοινωνική άποψη αρκετά μεγάλα. Βεβαίως, το ότι είναι πάντα ορατά δεν σημαίνει ότι είναι πιο εύκολο να τα διεργαστεί και να τα επεξεργαστεί σωστά κανείς.

Στον δικό μας όμως πολιτισμό, όπου τα στοιχεία που ορίζουν την ταυτότητα είναι λίγο-πολύ γνωστά σε όλους, αλλά όπου ζούμε σε μια συνεχή διαπραγμάτευση σχετικά με αυτά, η θεώρησή τους τείνει πάντα να μας βάλει σε ένα «μαγικό λαβύρινθο», με καθρέφτες, όπως στα λούνα παρκ, όπου ψάχνουμε το δρόμο μας μέσα από θραύσματα του εαυτού και των άλλων. Πρόκειται εδώ, κατά την άποψή μου, για μια διαδικασία που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της παραγωγής και της χρήσης της γνώσης.

Μία τελευταία πρόταση για να ξαναγυρίσουμε στη νεότητα. Σίγουρα ο Άλλος παραπέμπει στον εαυτό. Αυτή όμως η διαλεκτική σχέση είναι ισχυρότατη όταν αντικείμενο μελέτης είναι ο νέος: ποτέ δεν ήμασταν ο Άλλος που ερευνούμε στο βαθμό που ήμασταν ο νέος που ίσως αναζητούμε, δηλαδή ένας Άλλος –όχι και τόσο Άλλος– που εξακολουθεί να υπάρχει μέσα σε όλους μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Atkinson P., Hammersley M., 1988, «Ethnography and participant observation», στο N. K. Denzin, Y. S. Linkoln (eds), *Strategies of qualitative inquiry*, Calif., Sage.
- Baudrillard J., 2000, *Αμερική*, Αθήνα, Futura.
- Boullier D., 1986, «Recits d'adolescence: le traitement du changement selon les générations», *Cahiers internationaux de sociologie*, LXXX, σ. 63-81.
- Bourdieu P., 1980, «La jeunesse n'est qu'un mot», στο P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Paris, Minit.
- Denzin N. K., Linkoln Y. S., 1988, «Introduction: Entering the field of qualitative research», στο N. K. Denzin, Y. S. Linkoln (eds), *Strategies of qualitative inquiry*, Calif., Sage.
- Heinritz Ch., Rammstedt A., 1991, «L'approche biographique en France», *Cahiers internationaux de sociologie*, XCI, σ. 331-370.
- Χρηστάκης Ν., 1994, *Μουσικές ταυτότητες. Αφηγήσεις ζωής μουσικών και συγκροτημάτων της ελληνικής ανεξάρτητης σκηνής ροκ*, Αθήνα, Δελφίνι (2η έκδοση, Τυπωθήτω, 1999).
- Χρηστάκης Ν., 1995, «Επεξεργασία της εφηβικής αλλαγής και συγκρότηση της ταυτότητας μέσα από τη μουσική δραστηριότητα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86, σ. 129-144.